

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ПЛАТОН

■

ДІАЛОГИ

Переклад з давньогрецької

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2008

ББК 87.3
П37

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Друкується за виданням:
Платон. Діалоги. — К.: Основи, 1995

Переклад з давньогрецької

Передмова *В. В. Шкоди, Г. М. Куц*

Примітки *Й. Кобова*

Редколегія серії:

*Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун*

Художник-ілюстратор *І. І. Яхін*

Художник-оформлювач *Б. П. Бублик*

ISBN 978-966-03-4051-0

- © Й. Кобів (правонаступник), переклад українською, примітки, 2008
- © Ю. Мушак (правонаступник), переклад українською, 2008
- © В. В. Шкода, Г. М. Куц, передмова, 2008
- © І. І. Яхін, ілюстрації, 2008
- © Б. П. Бублик, художнє оформлення, 2008
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

АПОЛОГІЯ СОКРАТА

(Виступ Сократа після обвинувальних промов)

17 Яке враження справили на вас, афіняни, мої обвинувачі, я не знаю. Що ж до мене, то я від їх впливу, далєбі, сам лєдь опам'ятавсь, так переконливо вони говорили. Хоча правди, власне кажучи, ні крихітки вони не сказали. Із багатьох їхніх наклепів найбільше я дивувався одному — їхньому твердженню, начебто вам треба берегтися, щоб я вас, бува, не увів в оману своїм умінням говорити. Те, що вони спромоглись на таку безсоромність (бо я зараз на ділі викрию їхню брехню, коли виявиться, що я зовсім не сильний у красномовстві), видалось мені вершиною нахабності. Хіба що вони, ясна річ, сильним у красномовстві вважають того, хто говорить правду. Бо якщо саме це вони мають на увазі, то я готовий погодитися, що я справді красномовець, хоч і не на їхню мірку.

Отже, повторюю, вони не сказали ні слова правди, а від мене ви почуєте найщирішу правду. Тільки, клянусь Зевсом, афіняни, ви не почуєте причепуреної мови, оздобленої, як їхня, вишуканими зворотами й висловами; я буду говорити простою мовою¹, першими-ліпшими зворотами, — бо я переконаний у правоті

своїх слів, — і хай ніхто з вас не чекає від мене чогось іншого, та й не личило б мені в такому віці виступати перед вами, афіняни, немов молодика, з підготовленою промовою.

Тільки я дуже прошу вас і благаю, афіняни, ось про що: коли почуєте, що я захищаюсь такими самими словами, якими звик говорити на площі біля міняльних крамниць², де мене багато з вас слухали, та й в інших місцях, то не дивуйтеся і не зчиняйте з цього приводу галасу. Бо справа стоїть так: я тепер уперше позваний до суду, а мені вже виповнилось сімдесят років³, тимто, зрозуміла річ, я не обізнаний з тутешнім способом висловлювання, немов якийсь чужинець. Адже ви, очевидно, вибачили б мені, якби я справді був чужинцем і говорив такою мовою і в такий спосіб, до якого я звик змалку. Отож так само і тепер я — так принаймні мені здається — маю право просити у вас дозволу говорити своїм способом висловлювання, — можливо, він виявиться поганим, а можливо, добрим, — та іще прошу зважити і звертати увагу тільки на те, чи я правду кажу, чи ні; адже в цьому полягає достоїнство судді, а обов'язком промовця є говорити правду.

Отож я маю право, афіняни, насамперед захищатись проти давніших брехливих обвинувачень і проти перших моїх обвинувачів⁴, а вже потім проти нинішніх обвинувачень і нинішніх обвинувачів. Бо мене багато людей брехливо обвинувачували ще перед вами, причому віддавна, багато вже років, проте правди ніскілочки не сказали; саме їх я більше боюсь, ніж Аніта і його однокумців, хоч і ці небезпечні. Але ті небезпечніші, афіняни! Вони настроювали проти мене дуже багатьох з вас, коли ви були ще дітьми, зводили перед вами клепи на мене, намовляючи вас, начебто є якийсь Сократ, чоловік мудрий, який вивчає небесні явища і досліджує те, що під землею, і вміє видавати брехню за правду. Оці-то люди, афіняни, які поширювали такі чутки, є мої грізні обвинувачі. Річ у тім, що ті, хто їх

слухає, думають, нібито такі дослідники навіть і в богів не вірять. До того ж таких обвинувачів багацько і вони вже довгий час обвинувачують, та й говорили вони з вами, як ви були в такому віці, коли могли найлегше в це повірити, бо деякі з вас були ще дітьми, а дехто був підлітком. Мало того, вони обвинувачували мене заочно, через що не було в мене змоги виправдовуватись перед ким-небудь. А найнедоречніше те, що навіть імен їх годі знати, ні назвати, хіба що випадково хтось із них є комедіографом. А скільки було таких, що, по-йняті заздрістю і злобою, нацьковували вас проти мене, або таких, що, повіривши в наклепи, самі почали переконувати інших, — усі вони невловимі, їх не можна викликати сюди, ані нікого з них викрити в брехні, а доводиться просто боротися з тінями: захищатися і спростовувати чийсь закиди, коли ніхто не заперечує. Тим-то зважте і ви на те, що в мене, як я сказав, є два види обвинувачів: одні — це ті, що обвинуватили мене тільки що, а інші — давно, про них я вже згадав, — і погодьтеся, що спершу мені слід захищатися проти перших обвинувачів. Адже ви чули їхні обвинувачення раніше і до того ж частіше, ніж сьогоднішніх обвинувачів.

19 Гаразд, отже, я повинен, афіняни, захищатися і спробувати протягом короткого часу спростувати обмову, яка закорінилася серед вас. Але я хотів би, щоб мені вдалося це зробити на користь вам і мені, якщо мій захист ще на щось згодиться. Тільки я гадаю, що це дуже важко, і я добре усвідомлюю, яке складне це завдання. Однак хай справи ідуть так, як велить Бог, а законіві треба підкорятися й захищатись. Отже, розгляньмо з самого початку, в чому полягає обвинувачення, від якого виникли про мене погані чутки, в які Мелет повірив і подав на мене нинішню скаргу. Хай буде так. Якими ж словами зводили на мене наклепи мої огудники? Треба навести їхнє обвинувачення, немов клятвене свідчення справжніх обвинувачів: «Сократ

порушує закон і марнує час, досліджуючи те, що під землею, і те, що в небі, видаючи брехню за правду та навчаючи цього інших». Ось так приблизно звучить це обвинувачення. Щось подібне ви самі бачили в комедії

С Арістофана⁵, як якийсь Сократ гойдається там у повітрі й твердить, ніби він ходить по повітрі та верзе багато різних нісенітниць, в яких я нічого не тямлю. Кажу це не в докір науці того роду, якщо хтось справді є знавцем цих речей (не вистачало ще тільки того, щоб Мелет позвав мене до суду ще за це!), але я, афіняни, нічого спільного з такими питаннями не маю. У свідки можу взяти багатьох з вас самих і прошу, щоб ви про це між собою поговорили всі, хто коли-небудь чув мої розмови. А таких чимало серед вас. Тим-то запитайте один одного, чи чув хтось з вас коли-небудь, щоб я щонебудь говорив про подібні речі, і тоді ви переконаєтесь, чого варте і все інше, що про мене багато людей говорить. Але нічого такого не було, та й якби ви чули

Е від когось, що я берусь виховувати людей і беру за це гроші, то це також неправда, хоча, на мою думку, це благородна справа, якщо хтось здатний виховувати людей, як, наприклад, леонтієць Горгій⁶, кеосець Продік⁷, елідець Гіппій⁸. Кожний з них, афіняни, роз'їжджаючи по містах, намовляє юнаків, які мають змогу безплатно спілкуватися з будь-яким із своїх співгромадян, щоб покинули те товариство і стали їхніми учнями, за

20 що слід їм платити гроші й надто почувати себе до вдячності. Є ще тут інший мудрець, родом із Паросу⁹, про перебування якого у нас я дізнався, зустрівши випадково чоловіка, який один заплатив софістам більше грошей, ніж усі інші разом узяті. Маю на увазі Каллія, сина Гіппоніка¹⁰. Так ось, я запитав його — а в нього два сини: «Каллію! Якби так твої сини були жеребцями або бичками і нам треба було б підшукати й найняти для них доглядача, який вмів би зробити їх ще

В кращими, виплекавши в них властиві їм якості, то це був би якийсь наїзник або землероб. Але тепер, оскільки

ки твої сини люди, то кого ти думаєш узяти для них у наставники? Хто знавець такої доброчесності людської і громадянської? Гадаю, що ти подумаєш над тим, маючи синів. Чи є така людина, чи ні?

— Аякже, є.

— Хто такий? Звідкіля він і скільки бере за навчання?

— Це Евен, — відповів Каллій, — він з Паросу, а бере по п'ять мін, Сократе».

А я собі подумав: щасливий цей Евен, якщо він справді володіє таким хистом, причому за своє навчання бере таку скромну винагороду! Я сам, далєбі, чванився б і гордився б, якби мав такий хист. Але я цього не вмю, афіняни!

Можливо, хтось із вас перепинить мене й запитає:

«Все ж, Сократе, чим ти займаєшся? Звідки-то взяли ці наклепи на тебе? Очевидячки, якби ти займався тим, чим усі люди, і якби ти поводився, як загал людей, то не виникло б проти тебе стільки чуток і обмови. Тим-то скажи нам, у чому річ, аби ми у твоїй справі нічого не наплутали».

Хто так говорить, той, гадаю, правильно говорить, і я спробую пояснити вам, що саме здобуло мені розголос і накликала на мене обмову. Отож слухайте. Можливо, комусь із вас буде здаватись, ніби я жартую, але будьте певні, що я скажу вам сушу правду. Розголос цей, афіняни, випав на мою долю лише завдяки якійсь мудрості. А що це за мудрість така? Така мудрість, яка імовірно властива будь-якій людині. Нею я, мабуть, справді наділений, а ті, про яких я тільки-но говорив, видно, мудрі якоюсь особливою мудрістю, вищою від доступної для людини, або ж сам не знаю, як її назвати. Щодо мене, то я цією не володію, а хто мені її приписує, той бреше і говорить таке, щоб очорнити мене.

Тільки не ремствуйте, афіняни, навіть якби вам здавалося, ніби я говорю трохи зарозуміло. Не від себе я буду говорити, а пошлюсь на того, кому ви довіряє-

- те. У свідки моєї мудрості, якщо є в мене якась мудрість, я візьму бога того, що в Дельфах¹¹. Херефонта¹² ви звісно, знаєте. Він з юнацьких літ був моїм другом і другом багатьох з вас, він разом з вами пішов на вигнання й повернувся разом з вами. І ви, звичайно, добре знаєте, що за чоловік був Херефонт, яким заповзятим він був у всьому, на що зважився. Так ось, одного разу, коли він прибув у Дельфи, насмілився запитати оракул і — як я сказав, не галасуйте, афіняни! — запитав тоді прямо, чи є хтось мудріший за мене. Піфія
- В відповіла, що немає мудрішого за мене, а це може посвідчити його брат¹³, присутній тут, бо той уже помер. Зважте, для чого я це кажу: бо я хочу пояснити вам, звідки взявся наклеп на мене. Почувши таке, я став подумки розмірковувати таким чином: «Що саме значать слова Бога і яку загадку він видає? Бо я сам, звичайно, не помічаю в собі ні великої, ні малої мудрості. Отже, що він має на увазі, кажучи, що я наймудріший? Адже ж не лукавить він! Не личить це йому». Довгий час я не знав, що це має значити, але згодом узявся до розгадування змісту слів Бога таким чином: я пішов до одного з тих людей, що їх вважають мудрими, щоб уже де-де, думав я, а тут доведу помилковість віщування і заявлю оракулу: «Ось цей чоловік мудріший за мене, а ти мене назвав наймудрішим». Проте, коли я приглянувся до цього чоловіка — називати його ім'я немає ніякої потреби, — досить, що той, спостерігаючи кого, я склав собі таке уявлення, був одним із державних діячів, афіняни, — так ось я, поговоривши з ним, пересвідчився, що цей чоловік тільки здається мудрим і багатьом людям, і особливо самому собі, а насправді він
- С таким не є. Тим-то я пробував йому довести, що він тільки вважає себе мудрим, а насправді ним не є. Через те зненавиділи мене і він, і багато хто з присутніх при цій розмові. Відходячи, я роздумував сам із собою, що я від цього чоловіка таки мудріший. Бо з нас двох жодний, на мій погляд, не знає нічого як слід, але йому здається, начебто він щось знає, хоч нічого не знає,
- D

а я, якщо не знаю, то навіть не думаю, начебто знаю. Отже, бодай на таку крихіточку, по-моєму, я від нього мудріший, отже, тим самим, що коли я чогось не знаю, то й не думаю, що знаю. Звідси я подався до іншого, хто, як мені здавалося, був мудріший від першого, і дійшов такого самого переконання: і тут незлюбили мене й він сам, і багато інших. Відтак я ходив уже підряд, і хоч бачив із сумом і тривогою, що викликаю ненависть до себе, все ж мені здавалось, що слова Бога слід цінувати над усе. Аби збагнути смисл віщування, треба було обійти всіх, яких вважали такими, що начебто щось знають. І, клянуся собакою¹⁴, афіняни, — бо вам треба говорити правду, — я помітив таке: ті, що славилися своїм розумом, видалися мені, коли я за вказівкою Бога досліджував справу, ледь чи не найбільшими неуками, а інші, що вважалися гіршими, навпаки, обдарованішими. Мушу, однак, описати свою мандрівку, яких я докладав зусиль, аби нарешті пересвідчитись у непомильності віщування.

Отже, після розмов із державними діячами я подався до поетів — трагічних і дифірамбічних, — а також до інших, щоб хоч тут, я гадав, переконатися, що я більший неук, ніж вони. Брав я до рук їхні твори, здавалось, найбільш ними опрацьовані, і, бувало, розпитував їх, що саме вони хотіли в них сказати, щоб при цій нагоді також чогось від них навчитись. Сором мене бере, афіняни, сказати вам правду, але трудно — сказати її мушу. Отже, сказати коротко, майже всі інші, там присутні, вміли пояснити твори цих поетів краще, ніж самі поети. Таким чином я незабаром переконався в тому, що поети творять не завдяки якійсь мудрості, а завдяки якійсь природній здібності і в натхненні¹⁵, подібно до ворожбитів і віщунів, адже й ці також кажуть чимало гарного, але з того, що кажуть, нічого не розуміють. Щось подібне, як мені здавалось, переживають поети. Одночасно я помітив, що вони через своє поетичне обдаровання вважають себе наймудрішими з людей і в іншому відношенні, а насправді воно не так.

Так відійшов я і звідси, переконаний, що перевищую їх тим самим, чим і державних діячів.

- D Насамкінець я подався до ремісників, бо я усвідомив, що, прямо кажучи, я нічого не вмію, але був певний, що між ними я знайду таких, що знають багато хорошого. І тут я не помилився. Вони справді вміли робити те, чого я не вмів, і в цьому відношенні були мудріші від мене. Але, афіняни, я виніс таке враження, що ці хороші ремісники мають ту саму ваду, що й поети: оскільки вони відмінно опанували своє ремесло, то кожний з них вважав себе дуже мудрим також у всьому іншому, навіть у найважливіших питаннях, і ця разюча недоречність затьмарювала їхню мудрість; так
- E що для виправдання слів оракула я питав сам себе, що волів би я: залишитися таким, яким я є, і не бути ні мудрим їхньою мудрістю, ні обмеженим їхнім невіглаством, чи, як вони, мати і те, й те. І я відповідав самому собі й оракулу, що краще мені залишатись таким, яким я є.

- 23 Саме внаслідок такого дослідження, афіняни, з одного боку, багато хто мене зненавидів як тільки можна сильно й глибоко, через що з'явилося безліч наклепів, а з другого боку, пішла про мене слава як про мудреця, бо присутні при моїх розмовах щоразу вважали, начебто, якщо я вмію довести, що хтось у чомусь не мудрий, то сам я в цьому вельми мудрий.

- A власне кажучи, афіняни, мені бачиться, що справді мудрим є тільки Бог і цим віщуванням він учить, що людська мудрість мало що варта або навіть нічого, і, здається, він має на увазі не Сократа, а користується моїм іменем лише заради прикладу, неначе б говорив: «З вас, люди, наймудріший той, хто, як Сократ, зрозумів, що насправді нічого не варта його мудрість». І ще й тепер я всюди ходжу між людьми, шукаю і розпитую за велінням Бога, чи не вдасться мені визнати мудрим когось із співгромадян або чужоземців. І кожного разу, коли виявиться, що він таким не є, то
- C я помагаю Богові і доводжу всім, що цей чоловік не

мудрий. Крім того, ходять за мною молоді люди, які мають вдосталь вільного часу, сини найбагатших громадян, і вони роблять це з власної волі й радо слухають, як я допитую людей, і часто-густо мене наслідують самі, намагаючись за моїм прикладом допитувати інших. Вони, гадаю, знаходять силу-силенну таких людей, які вважають, нібито щось знають, насправді ж знають мало що або взагалі нічого. Як наслідок, ті, кого вони допитують, гніваються на мене, а не на них, і паляють, що є якийсь Сократ, великий негідник, який псує молодь. А коли їх хтось запитує, що він робить і чого навчає, то вони не знають, що казати, і, щоб приховати своє збентеження, говорять те, що взагалі заведено говорити про тих, хто філософствує; і те, що, мовляв, «відкриває таємниці неба й землі», і що «не визнає богів», і «брехню видає за правду». Бо правду сказати їм не хочеться тому, що тоді виявилось б, що вони тільки удають, начебто щось знають, насправді ж нічого не знають. Оскільки вони, як мені бачиться, честолюбні, заповзяті, й їх багато, і базікають безнастанно та переконливо, то протуркали ваші вуха наклепами, очорнюючи мене вже віддавна і вперто. Ось чому накинулись на мене Мелет, Аніт і Лікон. Мелет обурений на мене за поетів, Аніт — за ремісників і державних діячів, Лікон — за промовців. Так що я сам здивувався б, як сказав на початку, якби мені пощастило в такий короткий час спростувати перед вами оце розповсюджену й закоренілу обмову. Ось вам, афіняни, вся правда, і говорю вам, не приховуючи перед вами нічого ні важливого, ні незначного. Хоча я майже певен, що через цю ширість накликаю ненависть проти себе, але якраз це свідчить, що я кажу правду і що в цьому полягає наклеп на мене, і саме такі його причини. Якщо захочете розслідувати мою справу, тепер чи колись пізніше, то побачите, що це достеменно так і є.

Отже, на закиди моїх перших обвинувачів хай оцього мого захисту для вас вистачить. А тепер я спро-

бую захистити себе від Мелета, людини доброї і сповненої турботи про наше місто¹⁶, як він твердить, і від інших обвинувачів. Оскільки ж це вже зовсім інші обвинувачі, тому розгляньмо суть їхньої скарги, поданої під присягою. А звучить вона приблизно так: Сократ, кажуть, порушує закони тим, що псує молодь, не визнає богів, яких визнає місто, а визнає інші нові боже-

С ства. Такий зміст обвинувачення¹⁷. Розгляньмо тепер кожний пункт цього обвинувачення зокрема.

У ньому мовиться, що я правопорушник тим, що псую молодь. А я, афіняни, тверджу, що правопорушником є Мелет, бо він у поважній справі жартує і легкодухо позиває людей до суду, удаючи, ніби турбується і дбає про речі, на яких йому ніколи не залежало, а що це дійсно так, я постараюсь і вам довести.

Підійди-но сюди, Мелете, й скажи: правда ж, тобі

Д дуже залежить на тому, щоб молоді люди були якнайкращими?

— Аякже.

— Тоді скажи цим громадянам, хто робить їх кращими? Очевидячки, ти це знаєш, коли турбуєшся про це. Розбещувача ти знайшов, як твердив, у моїй особі: ти викликав мене на суд і обвинувачуєш; а назви тепер того, хто робить молодь кращою, і вияви всім, хто це. Ось бачиш, Мелете, ти мовчиш і не знаєш, що сказати. Невже не вважаєш, що це сором і достатній доказ того, що ці справи тобі байдужі? Все-таки, дороженький, хто їх робить кращими?

— Закони.

Е — Але не про це я питаю, мій дорогий, а що це за людина, адже вона передусім і їх знає, тобто закони.

— Оці судді, Сократе.

— Що ти кажеш, Мелете! Ось ці люди здатні виховувати молодь і робити її кращою?

— Звичайно.

— Усі? Чи одні з них здатні, а інші ні?

— Усі.

— Добре кажеш, глянись Герою¹⁸, і щось-то дуже багато цих корисних громадян! Ну, а ці слухачі роблять юнаків кращими чи ні?

25

— І вони також.

— А члени Ради?¹⁹

— І члени Ради.

— У такому разі, Мелете, може, псують юнаків ті, що беруть участь у народних зборах?²⁰ Чи й ті, всі як один, роблять їх кращими?

— І ті також.

— Виходить, усі афіняни, крім мене, роблять їх досконалыми, тільки я один псую. Чи це ти хочеш сказати?

— Рішуче так тверджу.

— Великого, далекі, негідника ти вбачаєш у мені.

В Але дай-но відповідь мені, чи вважаєш, що таке саме буває з кіньми?

Чи всі люди роблять їх кращими, а псує тільки хтось один? Або зовсім навпаки: хтось один здатний зробити їх кращими або дуже небагато, а саме вершники, а більшість, маючи справу з кіньми і користуючись ними, псує їх? Чи не так буває, Мелете, і з кіньми та з усіма іншими тваринами? Звичайно, що так, все одно, чи згодний ти й Аніт із цим, чи не згоден. Бо велике щастя було б для юнаків, якби їх псував тільки один, а всі інші приносили б їм користь. Зрештою, Мелете, ти достатньо довів, що ніколи ти не турбувався про юнаків, і ясно виявляєш свою недбайливість; тобі зовсім байдуже до того, через що ти позвав мене до суду.

С

Іще ось що, Мелете, скажи ради Зевса: краще жити серед чесних громадян чи серед поганих? Відповідай, друже! Адже не ставлю тобі важкого запитання. Очевидно, погані люди приносять зло тим, хто завжди поблизу них, а добрі — щось добре?

— Звичайно.

— Отже, чи існує хтось, хто волів би, щоб ті, з ким він спілкується, шкодили йому, а не приносили користь? Відповідай, добрий чоловіче! Адже закон ве-

D лить відповідати. Чи хто-небудь бажає, щоб йому шкодили?

— Звичайно, ні.

— Далі. Чи ти привів мене до суду за те, що псую юнаків і роблю їх гіршими навмисно чи ненавмисно?

— Навмисно.

— Як же це так, Мелете? Ти, такий молодий, настільки мудріший за мене, літню людину, що збагнув, що погані люди завжди завдають лиха своєму найближчому оточенню, а добрі чинять добро. А я до того обмежений, що навіть не знаю, що коли я кого-небудь з оточення зроблю негідником, то ризикую сам зазнати якогось лиха з його боку, — і ось таке страшне зло я, на твою думку, творю навмисно. У це я тобі не повірю, 26 Мелете, та й ніхто, думаю, не повірить. Отже, або я не псую, або, якщо псую, то ненавмисно, тож так чи так ти говориш неправду. Якщо ж я псую ненавмисно, то за такі ненавмисні провини не слід, згідно з законом, викликати сюди, до суду, але самому повчати й напумляти. Адже ясно, що, порозумнішавши, я перестану робити те, що роблю ненавмисно. Але ти уникав спілкування зі мною, не хотів навчити, а викликав сюди, куди, за законом, слід позивати тих, хто заслуговує на покарання, а не на навчання. Отже, вже з цього ясно, афіняни, що Мелета, як я сказав, ці справи ніскілечки ніколи не обходили.

Все-таки скажи нам, Мелете, як я, на твою думку, псую молодь? Очевидно, виходячи із скарги, яку ти подав письмово проти мене, нібито я вчу не визнавати богів, яких визнає місто, а визнавати інші, нові божества? Чи не це ти маєш на увазі, кажучи, ніби я псую своїм ученням?

— Саме це рішуче стверджую.

— Тож заради них, Мелете, заради цих богів, про яких тепер мова, скажи ще ясніше і для мене, і для оцих тут людей. Адже я не можу зрозуміти, що ти хочеш сказати: чи я вчу визнавати якихось богів, а отже, і сам вірю в богів, так що я не зовсім безбожник і не

в цьому моя провина, а тільки в тому, що я вчу визнавати не тих богів, яких визнає місто, а інших, і в цьому ти мене і звинувачуєш, що я визнаю інших богів, чи, по-твоєму, я взагалі не визнаю богів та інших цього навчаю?

— На мою думку, ти взагалі не визнаєш богів.

D — Дивна з тебе людина, Мелете! Навіщо ти таке кажеш? Отож я не визнаю богами ні Сонце, ні Місяць, як визнають їх інші люди?

— Далєбі, отак воно є, судді; бо він твердить, що Сонце — це камінь, а Місяць — земля.

E — Анаксагора, видно, обвинувачуєш, дорогий Мелете! То за кого ти вважаєш суддів? Думаєш, що вони неuki, не знають, що книжки Анаксагора з Клазомен²¹ сповнені таких тверджень? Виходить, молоді люди вчаться у мене таких речей, коли можуть дізнатися про те саме, заплативши в орхестрі²² не більше драхми, й потім глузувати з Сократа, якщо він буде привласнювати собі ці думки, до того ж ще такі безглузді. Але скажи, ради Зевса, чи дійсно я, по-твоєму, вважаю, що немає ніякого Бога?

— Клянусь Зевсом, ніякого.

27 — Годі повірити, Мелете, твоїм словам, та й мені здається, що ти сам в них не віриш. По-моєму, афіняни, цей чоловік — великий нахаба й пустун, а скаргу подав на мене просто з нахабства і пустошів та ще з молодого віку. Схоже, що він пробував укласти загадку: «Чи помітить Сократ, той мудрець, що я жартую і суперечу сам собі, або мені вдасться обманути його та інших слухачів?» Бо мені здається, що він у своїй скарзі сам собі суперечить; цілком неначе б говорив: «Сократ порушує закон тим, що не визнає богів, але визнає богів». Адже це насмішка!

B Погляньте разом зі мною, афіняни, чи він не так говорить, як мені здається. Ти, Мелете, відповідай нам, а ви пам'ятайте, про що я просив вас на початку, — не галасувати, якщо я буду вести розмову на свій звичний лад!

Чи є на світі, Мелете, хтось, хто визнавав би існування людських учинків, а не визнавав існування людей? Тільки нехай він відповідає, афіняни, замість раз у раз галасувати. Чи є хтось, хто не визнавав би існування коней, а тільки визнавав роботу коней? Або не визнавав би існування флейтистів, а тільки працю флейтистів визнавав? Не існує такого, дорогесенький! Якщо ти не хочеш відповідати, то я скажу тобі і всім присутнім. Але дай відповідь мені принаймні на таке запитання: чи є такий, хто визнавав би знамення демонів²³, а самих демонів не визнавав?

— Ні, такого немає.

— Яка люб'язність, що ти зволив відповісти під тиском суддів! Отже, ти твердиш, що знамення демонів я визнаю і вчу інших їх визнавати, все одно, нові вони чи давні. За твоїм твердженням, я визнаю знамення демонів, і в своїй скарзі ти це підтвердив присягою. Якщо я визнаю знамення демонів, то тим самим мушу й демонів визнавати. Хіба не так? Звичайно, так. Припускаю, що ти згоден, коли не відповідаєш. А чи не вважаємо ми демонів або богами, або потомством богів? Так чи не так?

— Звичайно, вважаємо.

— Отже, якщо я, як твердиш, визнаю демонів, а демони — це якісь боги, то правдою є те, що я сказав: ти жартуєш і загадуєш загадки, кажучи, що я то богів не визнаю, то знову, що визнаю, тому що визнаю демонів. Далі, якщо демони це неначе побічне потомство богів, від німф або від якихось інших істот, як розповідають, то яка людина могла б вірити в існування дітей богів, а в самих богів — ні? Це було б так само недоречно, як коли б хтось визнавав існування мулів — потомство коней і ослів, а не визнавав існування самих коней і ослів. Ні, Мелете, не може бути інакше: ти написав цю скаргу, бажаючи випробувати нас, або ти просто не знав, у якому справжньому злочині можна б мене звинуватити. Але переконувати людей, в яких є хоч трішки здорового глузду, в тому, начебто можна

визнавати і демонічне, й божественне, і водночас не визнавати ні демонів, ні богів, ні героїв, — це тобі ніяк не вдасться.

28 Отож, афіняни, я не винен у тому, в чому мене звинувачує Мелет, і це, мабуть, не потребує довгого захисту — вистачає вже сказаного. А що проти мене виникла люта ненависть і вона охопила багатьох людей, про що я говорив уже раніше, то це, будьте певні, суцільна правда. Саме це мене погубить, якщо погубить; не Мелет і не Анїт, а наклеп і заздрість багатьох. Вони вже багатьох інших чесних людей погубили і, як гадаю, В погублять ще в майбутньому. Немає підстав думати, що на мені все закінчиться.

Але, можливо, хтось скаже: «Чи не соромно тобі, Сократе, займатися таким ділом, за яке тепер важиш життям?» Такому я справедливо можу відповісти: «Негарно ти говориш, чоловіче, якщо, на твою думку, людина, яка приносить хоч незначну користь, повинна зважати на життя або смерть, а не дивитись у кожній справі тільки на одне — чи її вчинки справедливі, чи несправедливі, чи гідні людини чесною чи нікчемною. С Підлими, за твоїми міркуваннями, були б оті півбоги, що загинули під Троєю, між ними й син Фетіди²⁴. Він до того нехтував небезпекою, аби тільки не зазнати неслави, що коли його мати, богиня, бачачи, як він рветься вбити Гектора, сказала йому, наскільки пам'ятаю, так: «Сину мій, якщо ти відомстиш за вбивство друга свого Патрокла і вб'єш Гектора, то й сам загинеш! Бо незабаром після загибелі Гектора смерть тебе чекає», — то він, почувши таке, злегковажив небезпеку смерті, бо далеко більше боявся жити в неславі, не відомстивши за своїх друзів. D «Хай негайно, — сказав він, — я загину, покаравши кривдника, аби тільки не залишитись отут, біля кораблів дугоподібних, людям на сміх і тягарем для землі». Невже ти думаєш, що він оберігав себе від смерті й небезпеки? По правді, афіняни, справа мається так: там, де хто займе місце в строю, вважаючи його найкращим для себе, або там,

де поставить його начальник, той там, на мій погляд, і повинен залишатись, незважаючи на небезпеку, нехтуючи смертю і всім іншим, крім ганьби.

Отже, я тяжко провинився б, афіняни, коли б після того, як мене були поставили в стрій начальники, вибрані вами, аби наказувати мені, — а було це під Потідеєю, під Амфіполем і під Делієм²⁵, — і я стояв, як кожний інший, міцно там, де вони мене поставили, наражаючись на смертельну небезпеку, — коли б після того вчинив ганебно, налякавшись смерті чи іншої кари й покинув своє місце тепер, коли Бог поставив мене у стрій, зобов'язавши, як я гадаю, присвятити своє життя філософії та дослідженню себе самого й інших, а я, злякавшись смерті чи чогось іншого, залишив стрій. Це був би страшний злочин, і за це справді можна було б із повним правом позвати мене до суду та обвинуватити в тому, що я не визнаю богів, бо не слухаюсь віщувань, боюся смерті й видаю себе за мудрого, хоч ним не є. Адже боятися смерті, афіняни, це не що інше, як вважати себе мудрим, насправді не будучи ним. Бо це означає приписувати собі знання, якого не маєш. Бо ж ніхто не знає того, що таке смерть, ані навіть, чи не є вона часом для людини найбільшим благом, а тим часом люди бояться її, немовби напевно знають, що вона — найбільше лихо. А хіба це не невігластво, до того ж найганебніше — уявляти, начебто знаєш те, чого не знаєш?

Я, афіняни, тим, мабуть, і відрізняюсь від багатьох людей, і якби хто сказав, що я в якомусь відношенні мудріший, то хіба тим, що, не маючи достатнього уявлення про те, що відбувається в Аїді²⁶, я так і вважаю, що не знаю. А що чинити кривду й не слухатись кращого від себе, хай то буде Бог чи людина, нечесно й соромно, — це я знаю. Ось чому того, про що не знаю, чи воно якраз не є добром, ніколи не буду лякатись, ані не думаю уникати більше від того, що достеменно є злом.

Навіть якби ви тепер мене відпустили й не дали віри Аніту, який говорить, що або мені взагалі не слід

було сюди приходити, або, коли вже я прийшов, то не можна не стратити мене, доводячи, що коли я буду виправданий, то ваші сини, займаючись тим, чого навчає Сократ, зіпсуються цілковито всі до одного, — навіть якби ви сказали мені: «Хай цього разу, Сократе, ми не послухаємо Аніта, відпустимо тебе за умови, що ти більше не будеш займатися дослідженнями й залишиш філософію, але якщо ще раз будеш на цьому спійманий, то загинеш», — отже, якби ви мене, як кажу, за цієї умови тепер відпустили, то я сказав би вам таке: «Я вас поважаю і люблю, афіняни, але буду слухатись радше Бога, аніж вас, і поки я дихаю, і поки в мене буде сил, не перестану філософувати, намовляти й переконувати кожного з вас, кого тільки зустріню, кажучи те саме, що своїм звичаєм кажу: «Чоловіче добрий, як афінянин, як громадянин великого міста, прославленого мудрістю й могутністю, чи не соромишся ти турбуватись про гроші, аби мати їх якомога більше, про славу й почесні, а натомість про розум, істину, про душу свою не дбаєш і не стараєшся, щоб була вона якнайкраща?» І якби мені хто з вас заперечував і твердив, що дбає, то я не відпущу його і не відійду від нього зразу, а буду його розпитувати й переконувати, і якщо помічу, що в нього дійсно немає доброчесності, а він тільки говорить, що вона є, картатиму його за те, що він найбільші цінності ні за що має, а безвартісне високо цінує. Так чинитиму я з кожним, кого тільки зустріню, з молодим і старим, із чужинцем і своїм земляком, а надто з вами, афінянами, тому що ви мені ближчі по крові. Так велить Бог — візьміть це до відома, — і мені здається, що в усьому місті не маєте нічого ціннішого, ніж оця моя служба Богові: адже я нічого іншого не роблю, тільки ходжу й переконую кожного з вас, молодого й старого, турбуватися передовсім якнайдужче не про тіло й не про гроші, а про душу, щоб вона була якнайкраща; я тверджу, що не від грошей створюється доброчесність, а від доброчесності бувають у людей гроші та всілякі інші блага, як у приватному, так

і в громадському житті. Отже, якщо я такими розмовами псую молодь, то це, звичайно, шкідливо. Але якщо хтось твердить, що я говорю не це, а щось інше, той бреше. З уваги на це я можу вам сказати: «Афіняни, чи послухаєтесь ви Аніта, чи ні, відпустите мене чи ні, інакше чинити я не буду, навіть якби мені довелось багато разів помирати».

Не зчиняйте галасу, афіняни, а задовольніть моє прохання: не галасувати, хоч би що я сказав, а слухати. Бо, як гадаю, вам буде корисно послухати. Я маю намір сказати вам іще щось таке, від чого ви, певне, здіймете бучу, тільки ж ви не робіть цього ніяким чином! Будьте певні, що якщо ви мене, такого, яким я є, скараєте на смерть, то ви більше зашкодите самим собі, ніж мені. Бо ж мені не може зашкодити ні в чому ні Мелет, ні Аніт, та й не в силі вони це зробити, бо мені здається, що не годиться, аби гірша людина капостила кращій. Ясна річ, вона може вбити, вигнати, позбавити громадянських прав. Вона, або ще хтось інший, вважає, можливо, це великим злом, а я зовсім не вважаю — на мою думку, значно більшим злом є чинити те, що він тепер чинить, тобто намагатись несправедливо зазіхати на людське життя. Тим-то, афіняни, я промовляю тепер не заради себе самого, як це може комусь здаватися, а заради вас, аби ви, засудивши мене на смерть, не втратили дару, одержаного вами від Бога. Адже якщо ви мене стратите, то вам нелегко буде знайти другого такого, який би — смішно сказати — немов гедзь, приставлений Богом до нашого міста, мов до коня, великого й благородного, але зледачілого від жиру, який потребує того, щоб його підганяв якийсь гедзь. І бачиться мені, що Бог послав мене в це місто, що чимсь таким для міста є саме я, посланий йому Богом, аби я, цілими днями повсюдно вештаючись, кожного з вас без упину будив, намовляв і картав. Другого такого вам нелегко буде знайти, афіняни, а мене ви не захочете позбутись, якщо мені повірите. Але може бути, що ви, розгнівані, немов люди, яких будять,

спросоння накинеться на мене й легкодухо вб'єте за порадую Аніта. Тоді ви всю решту вашого життя про-будете у сплячці, хіба що Бог, турбуючись про вас, по-шле вам іще кого-небудь. А що я справді такий, яким

В мене дав цьому місту Бог, то ви можете це висувати ось із чого: це ж не схоже на звичайну людську по-ведінку — не дбати про свої власні справи і байдуже дивитися протягом довгих літ на домашнє безладдя, а завжди займатись вашими справами, підходячи до кожного зосібна, немов батько або старший брат, і кожного переконуючи, щоб дбав про доброчесність. Якби я за це щось діставав, одержував винагороду за свої наста-нови, тоді в мене була б якась вигода, а то ви тепер самі

С бачите, що мої обвинувачі, які мене так безсоромно звинуватили у всьому іншому, тут принаймні не набра-лися настільки нахабства, аби виставити свідка, що я коли-небудь одержував або вимагав якоїсь винагороди. Бо я можу виставити правдивого, як гадаю, свідка того, що я кажу правду, — моє убоztво.

Але в такому разі може видатися дивним, що я, об-ходячи всіх і маючи стільки роботи, даю такі поради тільки приватно, а виступити перед народом на зборах

Д і давати поради місту не зважаюсь. Причина цього по-лягає в тому, що, як ви не раз і повсюдно від мене чули, в мені об'являється щось божественне або чудесне, над чим наsmіхається Мелет у своєму обвинуваченні. По-чалось це в мене з дитинства: озивається в мені якийсь внутрішній голос²⁷, який щоразу, коли з'являється, від-раджує мене від того, що маю в дану хвилину робити, а ніколи нічого мені не дораджує. Ось цей голос і за-бороняє мені займатися державними справами. І, як мені здається, він чудово чинить, що це забороняє. Повірте мені, афіняни, якби я намагався присвятити себе державним справам, то вже давно загинув би й не приніс би ніякої користі ні вам, ні собі самому. І ви не гнівайтесь на мене за те, що скажу правду: немає та-кої людини, що могла б зберегти себе, якби почала відкрито противитися вам або якійсь іншій громаді,

Е

32 запобігаючи несправедливостям і беззаконню, які мають місце в державі. Той, хто справді бореться за справедливість і хоче бодай на короткий час лишитися живим, мусить обов'язково зостатися приватною особою і не брати участі в громадському житті. Як переконливі докази цього, наведу не слова, а те, що ви цінуєте, — вчинки. Отже, послухайте, що трапилось мені, аби ви знали, що я навіть під страхом смерті нікому не поступлюсь на шкоду справедливості, і я не поступився б, хоч би мав від цього й загинути.

Те, що я вам розповім, щоправда, прикро й неприємно вам буде слухати, але це щира правда. Ніколи, афіняни, я не обіймав жодної посади в місті, крім того, що засідав раз у Раді²⁸. Сталось так, що випала черга засідати нашій філі, Антіохіді, тоді, коли ви вирішили судити зразу всіх десятиох стратегів за те, що вони не зайнялися похороном загиблих у морській битві²⁹. Було це незаконно, як ви всі пізніше визнали. Тоді я єдиний із пританів спротивився, попереджуючи, що не слід порушувати закон, і голосував проти. Хоча промовці ладні були обвинуватити мене і вимагати мого ув'язнення, та й ви самі цього вимагали і верещали, я, однак, думав, що моїм обов'язком є радше відстоювати закон і справедливість, ніж із страху перед тюрмою або смертю тримати вашу сторону, тому що ваше рішення протизаконне. Це було ще тоді, коли в місті при владі був народ. А коли настало правління олігархії, то Тридцять тиранів своєю чергою викликали мене й ще чотирьох інших до Круглої палати³⁰ і наказали нам привезти з Саламіна силоміць Леонта³¹, аби його стратити. Чимало подібних доручень вони давали й іншим, бажаючи мати якнайбільше співвинних. Тоді я не словом, а ділом довів, що я про життя, прямо кажучи, аніскілечки не дбаю, а стараюся тільки й передусім про те, щоб не заплямувати себе нічим незаконним і негідним, — це для мене все. Мене цей уряд, хоч який грізний він був, не налякав настільки, аби змусити вчинити беззаконня. Тож коли ми вийшли з Круглої па-

лати, ті четверо вирушили на Саламін і доставили Леонта, а я пішов собі прямо додому. Напевно, були б мене за це стратили, якби цей уряд не був скинутий. І на все це ви знайдете багато свідків.

Невже ви гадаєте, що я міг би спокійно прожити стільки років, якби самовіддано займався громадською діяльністю і причому так, як личить чесній людині, — помагав би порядним людям і вважав би це найважливішим завданням, як воно і повинно бути? Ні в якому разі, афіняни! Та й ніхто інший на моєму місці не зміг би. І все ж я ціле своє життя залишався таким і в громадських справах, наскільки я в них брав участь, і в приватних: ніколи й нікому ні в чому я не поступився всупереч справедливості — ні тим, кого мої наклепники називають моїми учнями³², ні ще кому-небудь.

Я не був ніколи нічийим учителем, тільки якщо хтось, молодий чи старий, бажав слухати мене й приглядатись, як я роблю свою справу, то я ніколи нікому не боронив. Ніхто не може мені закинути, ніби я тільки тоді веду розмову, коли беру за це гроші, а коли їх не дістаю, то ні. Я однаково, як багатому, так і вбогому, дозволяю ставити мені запитання, і якщо хтось бажає, то й відповідати мені та слухати, що я кажу. А чи хтось через це стає кращим чи гіршим, то я по справедливості не можу за це відповідати, бо я ніколи нікому не обіцяв учити його і не вчив. Якщо ж хтось твердить, начебто він коли-небудь приватно вчився у мене або чув від мене щось таке, чого не чули всі інші, то той, будьте певні, говорить неправду.

Але чому дехто так радо зі мною спілкується? Ви вже чули, афіняни, — я вам сказав усю правду, — що вони відчувають насолоду, слухаючи, як я досліджую тих, що вважають себе мудрими, а насправді такими не є. Адже це вельми приємна річ. А чинити це, повторюю, доручено мені Богом і то за допомогою віщувань, і сновидінь, і взагалі всіма способами, якими коли-небудь божественне призначення веліло зробити щонебудь людині. Це, афіняни, чиста правда, та й довес-

D ти це не важко. Адже якщо одних юнаків я псую, інших уже зіпсував, то, ясна річ, ті, що вже постарілись, зрозуміли, що колись, замолоду, я радив їм щось погане, повинні були б тепер прийти сюди із скаргою на мене, щоб покарати мене. Якщо ж вони самі не захотіли, то хто-небудь із їхніх рідних — батьки, брати, інші родичі — повинні б згадати про це тепер за умови, що їхні

E родичі зазнали від мене чогось поганого. Та й багато з них справді є тут. Бачу їх: ось передусім Критон, мій ровесник і з одного зі мною дему, батько ось цього Крітобула; далі — сфеттієць Лісаній, батько ось цього Есхіна; є тут іще кефісієць Антіфон, батько Епігена. А ще тут є брати тих, що зі мною спілкувалися: Нікострат, син Феозотіда і брат Феодота, — сам же Феодот пішов із життя, так що він свого брата не міг сюди запросити; є тут Парал, син Демодока, якому Феаг доводиться братом; а ось Адімант, син Арістона, якого братом є ось цей Платон; присутній тут і Еантодор, брат ось цього Аполлодора. Я міг би назвати ще багатьох інших, і Мелет мав би у своїй промові передусім послатись на когось із них як на свідка; якщо тоді він забув це зробити, хай зробить тепер, я погоджусь, — хай скаже, якщо має що сказати з цього приводу. Однак ви переконаєтесь, афіняни, в протилежному: всі

B вони готові допомогти мені, хто, як твердять Мелет і Аніт, стільки зла завдав їхнім рідним. Ще ті, яких я найбільше зіпсував, мали б, можливо, підставу допомагати мені, але їхні родичі, люди не зіпсуті, старші віком, яку ще можуть мати іншу причину мене підтримувати, коли не справедливість і переконаність, що Мелет бреше, а я кажу правду?

Втім, досить про це, афіняни! Ось приблизно і все, що я мав би сказати на свій захист.

C Можливо, хтось із вас обуриться, коли згадає, як то сам, коли його позивали до суду і не в такій важливій справі, як моя, просив і благав суддів, заливаючись слізьми, і, щоб викликати до себе співчуття, приводив ще своїх дітей і багатьох рідних і друзів, — тоді

як я нічого такого робити й не збирався, хоч наражаюсь, можливо, на дуже велику небезпеку. Тим-то, можливо, дехто з вас, зважаючи на це, настроїться проти мене і, розгніваний такою моєю поведінкою, віддасть свій голос спересердя. Якщо хтось із вас так настроєний, хоч я такого не припускаю, але якщо воно так, то, на мій погляд, правильно відповім йому, якщо скажу: «Є і в мене, дорогенький, якась рідня. Адже і я, як мовиться у Гомера³³, не із дуба й не із скелі народився, а від людей, так що є в мене сім'я, афіняни, є троє синів, один з них уже підліток, а два — недолітні, проте жодного з них я не привів сюди й не буду просити вас про виправдання». Чом же, однак, я не маю наміру нічого такого робити? Не з гордошів, афіняни, і не із зневаги до вас.

Дивлюсь я в очі смерті сміливо чи ні — це інша справа, але для честі моєї і вашої, для честі всього міста, на мою думку, було б негарно, якби я поводився так у такому віці і з таким ім'ям, здобутим заслужено чи незаслужено. Адже закорінився погляд, що Сократ чимось відрізняється від багатьох людей. Отже, якби так поводитися ті з вас, хто, на думку загалу, вирізняється або мудрістю, або мужністю, або якоюсь іншою чеснотою, то це був би великий сором. Мені не раз доводилось бачити, як люди, здавалося б, поважані, тількино опиняться в суді, витворяють дивні речі, немовби вони думали: їх чекає щось жахливе, коли помруть; немовби вони мали стати безсмертними, коли б їх не стратили. Мені здається, що такі люди тільки сором приносять нашому місту, так що якийсь чужинець міг би подумати, що ті з афінян, які відзначаються доброчесністю і яких самі громадяни вирізняють посадами та іншими почестями, нічим не різняться від жінок. Нічого подібного, афіняни, не годиться робити вам, кого мають за людей шанованих, а ще ви не повинні допускати, щоб ми почали це робити: навпаки, вашим обов'язком є ясно дати зрозуміти, що куди швидше ви засудите того, хто влаштовує такі слізні видовища й ос-

- С мішує місто, ніж такого, хто поводитьься спокійно. Поминаючи вже честь, афіняни, по-моєму, не личить просити суддю й проханнями звільняти себе від відповідальності замість пояснювати й переконувати. Адже суддя засідає не для того, щоб милувати як йому заманеться, а для того, щоб судити по правді. Він-бо присягав не на те, що буде милувати того, хто йому до вподоби, а на те, що буде судити за законами. Отже, ні ми не повинні привчати вас порушувати присягу, ні ви не повинні до цього привчатись, бо в супротивному разі ми з вами однаково скотимося в нечестя. Не думайте, афіняни, начебто я повинен поводитися перед вами в спосіб, який не вважаю ні гарним, ні справедливим, ні благочестивим, — тим паче, клянусь Зевсом, удаватись до цього тепер, коли ось цей Мелет звинувачує мене в безбожності. Очевидячки, якби я умовляв і проханнями змушував вас порушувати присягу, то навчив би вас вважати, що богів немає, і, захищаючи себе, просто-таки сам звинувачував би себе самого, що не шаную богів. Але насправді воно далеко не так. Я шаную богів, афіняни, більше, ніж будь-хто з моїх обвинувачів, і залишаю вам і Богові вирішити мою справу так, як буде найкраще і для мене, й для вас.
- Д

(Після визнання Сократа винним)

- Е Якщо я не обурююсь, афіняни, тим, що сталося, а саме, що мене засудили, то на це випадає багато причин, а між іншими й те, що воно не було для мене несподіванкою. Далеко більше дивуюсь кількості голосів, яка випала по обидва боки³⁴. Я не сподівався такої малої переваги голосів — гадав, що вона буде куди більша. Тепер, з'ясовується, якби тільки тридцять камінців випали по другий бік, то я був би виправданий. Проти Мелета, по-моєму, я тепер виграв і не тільки виграв: адже кожному ясно, що якби Аніт і Лікон не виступили проти мене із своїми обвинуваченнями, то Мелет
- В був би змушений заплатити тисячу драхм, оскільки не одержав п'ятої частини голосів³⁵.

Отже, цей чоловік вимагає для мене смерті. Хай буде так. А що я, афіняни, мав би запропонувати із свого боку? Очевидно, щось таке, на що я заслуговую. А що саме? Якої карі я заслуговую або яку пеню я повинен заплатити за те, що все життя не мав спокою і не дбав про те, про що турбується більшість людей: про гроші, домашні справи, військові знання, промови на народних зборах, посади, участь у змовах, повстаннях, які трапляються в нашому місті, — бо я вважав себе, далекі, надто порядною людиною, щоб залишитись цілим, коли б брав участь у всьому цьому; за те, що не йшов туди, де не міг принести ніякої користі ні вам, ні собі, а йшов туди, де як звичайна людина міг зробити кожному, як гадаю, найбільше добро, намагаючись переконати кожного з вас не турбуватись про свої справи раніше і в більшій мірі, ніж про себе самого, щоб самому стати якомога кращим і розумнішим, і не дбати про міські справи раніше, ніж про саме місто, і таким же чином думати й про все інше. Отже, на що я заслуговую за те, що я такий? На щось добре, афіняни, якщо справді оцінювати по заслугах, і до того ж на таке, щоб воно мені підходило. А що може підходити людині заслуженій, але бідній, яка повинна мати вільний час для того, щоб вас повчати? Немає нічого більш підхожого, афіняни, як те, щоб такому громадянину надати право харчуватися в Пританеї³⁶. Це личить йому далеко більше, ніж тому з вас, хто здобув перемогу на Олімпійських іграх верхи або на змаганнях колісниць двокінних чи четверокінних. Завдяки такому вам тільки здається, ніби ви щасливі, а завдяки мені — ви справді щасливі. Він не потребує харчування, а я потребую. Тим-то, якщо я маю по справедливості запропонувати для себе належну кару, то я засуджую себе на харчування в Пританеї.

Можливо, вам здається, що я і тепер говорю зарозуміло, як допіру заговорив про зойки й благання; але це не так, афіняни, а радше йдеться про щось інше:

я переконаний, що нікого я свідомо не скривдив, але переконати вас у цьому не зможу, бо ми замало часу розмовляли один з одним. Все ж, як мені бачиться, коли б у вас існував закон, як в інших народів, вирішувати карну справу протягом кількох днів, а не одного, то, либонь, можна було б вас переконати; а тепер не так-то легко за короткий час спростувати тяжкі наклепи. Таким чином, будши глибоко переконаним, що я не скривдив нікого, я також далекий від того, щоб скривдити себе самого й клепати на себе, нібито я за-слуговую чогось поганого, й пропонувати собі кару. З якої речі? Із страху? Перед чим? Щоб не зазнати того, що Мелет пропонує для мене? Але ж я не знаю, ані чи це щось добре, ані чи це щось погане. І натомість я маю вибирати собі й призначити за кару щось таке, про що я знаю напевно, що це — зло? Може, в'язницю? Але навіщо мені жити у в'язниці рабом Одинадцятьох³⁷, які постійно змінюються? Може, вибрати грошову пеню, з тим, щоб перебувати у в'язниці, аж поки я заплачу? Але для мене це те саме, що вічне ув'язнення, тому що мені нізвідки платити. То, може, запропонувати вигнання? Ви б це, мабуть, мені ухвалили. Але я мусив би надто життям дорожити, афіняни, якби я був таким недотепою і не міг зметикувати, що ви, мої співгромадяни, не були спроможні витерпіти мої розмови й розмірковування і вони виявились для вас настільки прикрими й нестерпними, що ви шукаєте тепер способу, як би то від них здихатись. А хіба інші їх легко перенесуть? Ні в якому разі, афіняни! Гарне ж то життя випало б на мою долю, якби я на старості літ пішов на вигнання і жив, мандруючи з міста до міста, чекаючи, поки мене знов кудись не виженуть. Я чудово знаю, що, хоч би куди я прийшов, молодь всюди буде слухати мене так само, як тут; і якщо я буду її проганяти, то її батьки й родичі виженуть мене з уваги на них.

Міг би, однак, хтось сказати: «Невже, Сократе, покинувши батьківщину, ти не зможеш жити спокійно

й мовчати?» Ось про це і йдеться! Переконати декого з вас у цьому найважче мені з усього. Адже якщо я скажу, що це означає не слухати Бога, а не слухаючи Бога, не можна бути спокійним, то ви не повірите мені й скажете, що я кепкую; якщо ж я скажу, що саме це і є найбільше благо для людини: щодня вести розмови про добродішність і таке інше, що ви чуєте від мене, коли я розмовляю, досліджуючи себе самого й інших, а життя без такого дослідження — не життя для людини; якщо я вам це скажу, то ви повірите мені ще менше. Все ж воно є так, афіняни, як я кажу, тільки переконати вас у цьому — не легка справа.

До того ж я не звик вважати, начебто я заслуговую на щось погане. Зрештою, якби в мене були гроші, я запропонував би заплатити пеню, скільки належить. Від цього я не зазнав би ніякої шкоди, але грошей у мене немає, хіба що ви накажете заплатити мені стільки, скільки зміг би я вам заплатити. Мабуть, я міг би заплатити вам міну срібла³⁸ — стільки я і пропоную. Але Платон, присутній тут, афіняни, та й Крітон, Крітобул і Аполлодор просять мене запропонувати тридцять мін; вони кажуть, що ручаються за сплату. Тим-то я стільки й пропоную, а поручителі в сплаті грошей будуть у вас надійні.

(Після смертного вироку)

Через той невеликий відтинок часу, що залишився мені прожити, дістануться вам, афіняни, неслава й докори від тих, хто захоче ганьбити наше місто за те, що ви умертвили Сократа, людину мудру. Адже ті, хто захоче вам дорікнути, будуть говорити, що я мудрець, хоча я ним не є. От якби ви трішки подождали, то це сталося б для вас само собою: та й ви бачите мій вік, дожив я до глибокої старості, смерть уже близько. Це я кажу не всім вам, а тим, які винесли мені смертний вирок. І ще ось що хочу сказати тим людям: можливо, ви думаєте, афіняни, що я засуджений, тому що мені

забракло таких доказів, якими я міг би переконати вас на свою користь, особливо якби вважав за необхідне робити й говорити все можливе, аби тільки уникнути присуду. Зовсім ні. Я програв, — щоправда, не від браку доказів, а через брак нахабства та безсоромності, а ще

Е внаслідок того, що я не хотів говорити вам те, що ви залюбки слухали б: щоб я тут плакав і стогнав, — одне слово, робив і говорив багато дечого, що ви звикли чути від інших, але це недостойне мене, як я вважаю. Однак і тоді, коли наді мною нависла небезпека, я був далекий від думки вдаватися до того, що личить лише рабу, та й тепер не шкодую, що я захищався таким чином. Я волю вмерти після такого захисту, аніж жити, захищавшись інакше. Бо ні на суді, ні на війні ні мені,

39 ні будь-кому іншому не годиться міркувати над тим, як би то уникнути смерті будь-якою ціною. Адже і в битвах часто-густо виявляється, що можна уникнути смерті, покинувши зброю або звернувшись із благанням до переслідувачів. При кожній небезпеці є чимало різних способів уникнути смерті, якщо тільки хтось зважився не цуратися ніяких засобів і слів. Отже, уникнути смерті неважко, афіняни; куди важче уникнути ганьби,

В бо вона мчить швидше за смерть. Так ось, тепер мене, оскільки я, старий, ходжу поволі, наздогнала та, що наздоганяє повільніше, а моїх обвинувачів, людей дужих і метких, спіткала та, що біжить швидше, тобто ганьба. Я відходжу звідси, засуджений вами на смерть, а вони відходять, викриті правдою в нікчемності й несправедливості. На мене чекає моє покарання, а на них — їхнє. Так воно, либонь, і мало бути, і мені думається, що це правильно.

А зараз, афіняни, я хотів би провістити майбуття

С вам, які мене засудили³⁹. Бо я вже стою на такому рубежі, коли люди робляться особливо здатні провіщати — тоді, коли їм треба розлучатися з життям. І ось я заявляю, афіняни, вам, які мене вбили, що зразу після моєї смерті спіткає вас кара, куди тяжча, клянусь Зевсом, від тої смерті, якою ви мене покарали. Учинив-

ши це, ви сподівалися, що таким чином звільнитесь від необхідності здавати звіт про своє життя, а я вам кажу, що трапиться з вами щось цілком протилежне: більше знайдеться таких, які будуть вас картати, — я досі їх стримував, а ви цього не помічали. Вони будуть тим прикріші, чим вони молодші, і ви будете ще більше обурюватись. І справді, якщо ви вважаєте, що, вбиваючи людей, змусите їх не картати вас за те, що живете несправедливо, то ви глибоко помиляєтесь. Такий спосіб самозахисту і не цілком надійний, і негарний, а ось вам спосіб і найкращий, і найлегший: не затуляти рота іншим, а самим старатися бути якомога кращими. Провістивши це вам, тим, що мене засудили, я залишаю вас.

Е А з тими, хто голосував за моє виправдання, я радо поговорив би про те, що сталося, поки архонти зайняті і я ще не пішов туди, де мушу померти. Побудьте зі мною цей час, мої дорогі! Ніщо не заважає нам поговорити один з одним, поки можна. Вам, моїм друзям, я хочу пояснити, в чому смисл того, що мене спіткало. Зі мною, судді, — вас-бо я слушно можу назвати моїми суддями, — трапилось щось незвичайне. Річ у тім, що раніше весь час звичайний для мене віщий голос озивався постійно і стримував мене навіть у маловажливих справах щоразу, коли я мав намір зробити щось не так, як має бути, а ось тепер, коли, як самі бачите, трапилось зі мною те, що кожний визнав би — та воно й так вважається — найгіршою бідою, боже-стенне знамення не зупинило мене ні вранці, коли я виходив з дому, ані коли я входив до будинку суду, ані під час моєї промови, хоч би що я мав сказати. Адже раніше, коли я що-небудь говорив, воно не раз, бувало, зупиняло мене на півслові, а тепер, поки йшов суд, ні разу не стримувало мене ні від одного вчинку, ні від одного слова. А що ж за причина цього? — міркую собі. Я скажу вам: мені здається, що все те, що мене спіткало, вийшло мені на добро, і, мабуть, помилкова думка тих, хто вважає, начебто смерть — це нещастя. У мене є важливий доказ цього: адже не може бути, щоб не

зупинило мене звичне знамення, якби я мав намір учинити щось погане.

Візьмім до уваги ще й те, що є вагомі підстави вважати смерть добром. Адже смерть є одним із двох: або вмерти — значить стати нічим і померлий нічого вже не відчуває, або ж, як кажуть люди, це є для душі якась переміна і переселення її звідси в інше місце. Якщо це повна втрата відчуття, щось схоже на сон, коли хтось спить так, що навіть ніяких сновидінь не має, то тоді смерть була б дивовижним надбанням. На мою думку, якби комусь довелося вибрати таку ніч, в яку він заснув би так міцно, що нічого йому навіть не приснилося б, і порівняти потім із тією ніччю інші ночі й дні свого життя, і, поміркуювавши, сказати, скільки днів і ночей прожив він у своєму житті краще й приємніше від тої ночі, то, гадаю, не тільки проста людина, а сам великий цар⁴⁰ визнав би, що таких ночей було в нього обмаль порівняно з іншими днями й ночами. Отже, якщо смерть є чимось того роду, то я вважаю її надбанням, тому що в такому разі весь час видається не довшим від одної ночі.

Якщо ж смерть — це немов переселення звідси в інше місце, і якщо правду кажуть перекази, що там перебувають усі померлі, то чи може бути більше добро від неї, мої судді? Адже якщо хтось прийде в Аїд, звільнившись від оцих так званих суддів, і знайде там справжніх суддів, котрі, як кажуть, вершать там суд: Міноса, Радаманта, Еака, Тріптолема⁴¹ та всіх тих півбогів, які за свого життя відзначалися справедливістю, — то хіба поганим буде таке переселення?

А скільки б віддав кожний з вас за те, щоб спілкуватися з Орфеєм, Мусеєм, Гесіодом, Гомером?⁴² Тому я маю охоту вмирати багато разів, якщо тільки все це правда. Для мене принаймні було б предивною насолодою вести там бесіди, якби я там зустрівся з Паламедом⁴³ і з Аяксом, сином Теламона⁴⁴, або ще з кимось із стародавніх мужів, хто загинув жертвою несправедливого вироку, і я думаю, що порівнювати свою долю з їхніми переживаннями було б приємно.

А вершиною вже всього було б проводити час, досліджуючи й розпитуючи тих, що там перебувають, так само, як тут живучих, хто з них мудрий, а хто тільки за мудрого себе вважає, а насправді ним не є. Скільки дав би не один за те, мої судді, аби змогли розпитати того, хто привів велике військо під Трою⁴⁵, або Одисея⁴⁶, чи Сізіфа⁴⁷, — взагалі безліч інших чоловіків і жінок можна б тут назвати, — з ними розмовляти, спілкуватись і досліджувати їх було б невимовним щастям! У всякому разі, за таке там не страчують. Та й в іншому відношенні жителі того світу щасливіші від живучих тут, адже навічно залишаються безсмертними, якщо правду повідають перекази.

Та й ви, мої судді, повинні з доброю надією думати про смерть і тільки це одне вважати за істину: що добра людина не потребує боятися нічого поганого ні за життя, ні після смерті та що боги не перестають турбуватися про її справи. І те, що мене тепер спіткало, не було справою випадку, навпаки, для мене ясно, що мені краще вмерти й позбутися клопотів життя. Ось чому віщий голос ні разу не стримував мене, і я ніскільки не гніваюсь ні на тих, хто засудив мене, ні на моїх обвинувачів. Хоча вони виносили вирок та обвинувачували мене не з таким наміром, а міркуючи, як би то мені зашкодити. За це вони заслуговують на догану. Про одне тільки їх прошу: якщо, афіняни, ви побачите, що мої сини, підрісши, дбають про гроші або про щось інше більше, ніж про добродієність, карайте їх за те, дошкулуючи їм так само, як я вам дошкулыв; і якщо вони будуть надто багато про себе думати, насправді будши нічим, докоряйте їм так само, як я вам докоряв, за те, що вони не дбають про те, про що повинні дбати, і мають високе уявлення про себе, хоч самі нічого не варті. Якщо ви будете це робити, то віддасте належне і мені, й моїм синам.

Але вже пора нам іти звідси, мені — на смерть, вам — до життя, а що з цього краще, того не знає ніхто, крім Бога.

ПРИМІТКИ

АПОЛОГІЯ СОКРАТА

«Апология Сократа» (єдиний твір Платона, складений не в діалогічній формі) входить, разом із двома діалогами — «Крітоном» і «Федоном», — до трилогії, присвяченої останнім дням життя славетного давньогрецького філософа Сократа, засудженого афінським судом до смертної кари. Річ у тім, що в лютому 399 р. до н. е., коли Сократу виповнилось сімдесят років, троє афінських громадян (державної прокуратури тоді не було): молодий посередній поет Мелет, політичний діяч, шкіряник Аніт і ритор Лікон — подали в суд скаргу на Сократа. Текст цього обвинувального акту, за Діогеном Лаєрцієм*, звучав так: «Сократ винен у тому, що не визнає богів, яких визнає держава, а вводить нові божества. Він також винен у розбещуванні молоді. А кара за це — смерть».

Справа Сократа розглядалася в одній з колегій суду геліастів, тобто суду присяжних. Ця колегія налічувала п'ятсот одного суддю, вибраних з-поміж різних верств суспільства.

Уже задовго до цього процесу серед пересічних афінських громадян почала складатися про особу Сократа неприхильна думка. Так, славетний давньогрецький комедіограф Арістофан, коли Сократові було сорок шість років, зробив його головним персонажем комедії «Хмари», поставленої в 423 р. до н. е. Він зобразив Сократа як шкідливого філософа-софіста, що підриває підвалини традиційної суспільної моралі. Його Сократ — це збірний тип лжемудреця, шарлатана й наставника в пороках, якому приписані теорії різних натурфілософів, від яких реальний Сократ був дуже далекий. Вже в цій комедії можна віднайти два основні закиди: закид у безбожності, яка виражається в тому, що Сократ пояснює явища природи без впливу богів (стародавні греки вірили в цілковиту залежність усіх явищ природи та всього людського життя від волі богів), наприклад, дощ і грози пояснюючи не діями Зевса, а хмар, та закид псування молоді. Це псування полягає ніби в тому, що він навчає юних, як можна брехню видавати за правду, і прищеплює їм неповагу до батьків, традицій, законів.

* Діоген Лаєрцій. Про життя, вчення і висловлювання знаменитих філософів, II, 40.

Водночас процес проти Сократа мав політичне підґрунтя. Обвинувач прямо вказував, як повідомляє учень Сократа, історик Ксенофонт, автор «Спогадів про Сократа» й «Апології Сократа», що Сократ виступає проти афінської демократії і своїми розмовами деструктивно впливає на молодь, вселяючи їй ненависть до демократичного ладу й намагаючись повалити його насильницьким способом*.

Не могли афінські демократи забути Сократові того, що серед його учнів були люди, відомі своїми антидемократичними поглядами, такі як Алквіад, який зрадив афінську демократію і перейшов на бік ворожої Афінам Спарти, Крітій — керівник реакційного аристократичного уряду під час короткотривалого панування Тридцятьох олігархів (404—403 рр. до н. е.), Ксенофонт, що покинув Атику й став переконаним прихильником Спарти, та інші. У тогочасних Афінах, які вийшли з Пелопоннеської війни (431—404 рр. до н. е.) розгромленими й виснаженими безперервними війнами, чуюмою, розгромом флоту, розпадом Афінського морського союзу, блокадою, правлінням Тридцяти олігархів, люди, які знаходились при владі, й серед них Аніт (саме він був головним призвідцем процесу проти Сократа, підмовивши Мелета виступити головним обвинувачем), закликали народ самовідданою роботою підняти економіку, відбудувати сільське господарство, оживити торгівлю й промисловість, а людей, які займалися дискусіями на абстрактні теми й своїми безбожними дослідженнями накликали гнів богів на афінян, різко засуджувати. Одним із винуватців Божої кари почали вважати Сократа, а жартувати з афінським демосом, який ревно стояв на боці традиційної релігії, пильно захищав її непорушність, було вельми небезпечно. Досить згадати, що вже раніше, коли на чолі афінської держави стояв великий демократ Перікл, у безбожності були звинувачені Анаксагор, Протагор та Діагор Мелоський.

Усе це не віщувало Сократові на процесі нічого доброго. Афінський кримінальний процес проходив у два тури. У першому турі присяжні повинні були абсолютною більшістю голосів визначити, чи обвинувачений винен, чи ні. В другому турі вони мали після встановлення вини підсудного призначити для нього кару. Відповідно до цього, «Апологія Сократа» поділяється на три композиційні частини, з яких одна присвячена відповіді Сократа на обвинувачення трійки позивачів, друга — це виступ Сократа після визнання його винним, і третя — останнє слово філософа, звернене до суддів після винесення йому смертного вироку.

Афінський закон вимагав, щоб обвинувачений сам виступав на свій захист. Проте не всі були настільки грамотні, щоб могли підготувати собі промову на належному правовому й літературному рівні. Цим в Афінах займалися так звані логографи, які за гроші складали для відповідачів захисні промови, що їх потім ці виголошували на суді. Найбільш відомий афінський логограф того часу Лісій написав

* *Ксенофонт. Спогади про Сократа, 1.*

Сократові гарну промову, але той відмовився скористатися нею, вважаючи, що вона йому, як невинній людині, не потрібна. Та й сам Сократ не підготував собі промови, а імпровізував, переконаний у правоті своїх поглядів і вчинків.

Захисна промова Сократа має характер невимушеної розмови з Мелетом і суддями — розмови — улюбленого засобу Сократа розглядати те чи інше філософське питання. Крім того, в Афінах був звичай, що обвинувачені для пом'якшення вироку намагалися розчулити серця суддів: одягнені якнайнужденніше, вони приводили до суду своїх заплаканих рідних, самі ридма ридали й просили милосердя. А Сократ відкинув цей загальноприйнятий прийом як недостойний невинної людини.

Промови трьох обвинувачів не дійшли до наших днів. Виступ Мелета, за свідченням античних, був слабким, не мав такого ефекту, на який розраховував обвинувач. Зате Анїт і Лікон (промови мав написати їм софіст Полікрат, автор пасквіля на Сократа) виголосили промови, пересипані модними тоді риторичними прикрасами й наповнені переконливими, на перший погляд, аргументами, які, видно, справили велике враження, якщо сам Сократ з іронією визнав, що, слухаючи їх, сам себе не впізнав.

У своїй промові — відповіді обвинувачам — Сократ доводив, що не відчуває себе ні до якої вини, навпаки: він твердив, що виконував із Божої волі благородну місію морального піднесення афінських громадян, і не виявляв ні крихітки покаяння. Він говорив: «Адже я тільки й роблю, що хожу та переконую кожного з вас, молодого й старого, турбуватись раніше й сильніше не про ваші тіла і гроші, а про душу, аби вона була якомога кращою...»

На підставі голосування (присяжні голосували за допомогою чорних і білих камінців, кидаючи їх до бронзових урн) Сократ був визнаний винним двомастами вісімдесятьма одним голосом проти двохсот двадцяти. Тепер, у другому турі, залишилось визначити кару для засудженого. Закон дозволяв йому самому запропонувати кару, м'якшу від тієї, яку пропонував обвинувач. Якби Сократ хотів урятувати своє життя, то міг би від себе запропонувати вигнання, або ув'язнення, або, нарешті, великий штраф, який за нього готові були заплатити його друзі та учні, в тому числі й Платон. Суд, мабуть, пішов би назустріч такому покаранню, але не таким був Сократ. Запропонувати будь-яку іншу кару — означало б визнати себе винним, а Сократ вважав себе безвинним, мало того — добродійником міста. У почутті своєї цілковитої безвинності він доводив, що не лише не повинен бути покараним, а навпаки, нагородженим, а саме: його слід нагородити правом користування безплатними обідами в Пританей, яке надавалось особливо заслуженим особам. Такий основний зміст другої частини «Апології Сократа».

Така горда поведінка аж ніяк не сподобалась суддям: вона настільки їх роздратовала, що під час другого голосування, яке мало визначити міру покарання для відповідача, навіть ті судді, які рані-

ше виправдали Сократа, тепер проголосували за смертну кару для нього.

У третій частині промови, яка являє собою останнє слово Сократа, він звертається до суддів, які засудили його, вказуючи їм на те, що не можна заглушити істину за допомогою вбивства людей, примусити замовкнути голос тих, хто їй служить. Просяючись із суддями, які його виправдали, Сократ пояснює, чом не просив про помилування: він зробив це тому, що його віщий голос доводив, що смерть не заподіє йому нічого поганого, й розмірковує над тим, чим є смерть.

На вирок суду апеляції не було, Сократ був ув'язнений і в тюрмі чекав страти. «Апологію Сократа» написав Платон з метою реабілітувати Сократа в громадській думці, довести безпідставність пред'явлених йому закидів. У ній показана суть вчення філософа, метод його дослідження, причини ворожого ставлення афінян до нього. Образ Сократа в Платоновій «Апології» вийшов ідеалізованим: Сократ зображений як втілення моральної величі й краси, як взірць служіння ідеалам добра й правди. З багатьох апологій Сократа, написаних у різні періоди античності, з яких декотрі збереглися до нашого часу, а інші пропали (Ксенофонт, Теон з Антіохії, Теодект із Фасеміди в Лікії, Деметрій Фалерейський, Лібаній), Платонова «Апологія Сократа» є найталановитішим, найкращим твором завдяки наближенню до реального виступу Сократа, її філософському духові й небуденним літературним якостям, а також найкращою і найчистішою копією справжньої промови Сократа.

1. Сократ протиставляє свою просту мову вишуканій мові риторів, сповненій стилістичних блискіток — вигадливих фігур і тропів, але бідній за змістом. За свідченням Діогена Лаерція («Життєписи видатних філософів», II, 40), Сократ відмовився від захисної промови, яку написав для нього відомий афінський логограф, тобто автор судових промов, Лісій. Супротивники ж Сократа користувалися писаними промовами.

2. *Міняльні крамниці*, або ятки міняйл, які робили обмін різних грошових знаків, належали в Афінах до найлюдніших місць.

3. Сократ народився в 469 р. до н. е., отже, в 399 р., коли відбувся його процес, мав 70 років.

4. Під давнішими звинуваченнями і давнішими обвинувачами Сократ розумів несприятливі для нього чутки, начебто він своїми філософськими розмовами підривав традиційні підвалини моралі.

5. У «Хмарах» (423 р. до н. е.) — комедії видатного афінського комедіографа Аристофана — Сократ був зображений у сатиричному світлі як софіст і натурфілософ, який виголошує різні нісенітниці про природу й видає брехню за правду.

6. *Горгій* (бл. 483—375 р. до н. е.) з Леонтін (Сицилія) — давньогрецький софіст і ритор. У 427 р. до н. е. відвідав Афіни як член посольства й згодом переселився туди назавжди.

7. *Кеосець Продік* — давньогрецький софіст другої половини V ст. до н. е., відомий своїми дослідженнями в царині синоніміки.
8. *Елідець Гіппій* — див. прим. I до «Гіппія більшого».
9. Йдеться про Евена, поета-елегіка й софіста в одній особі, який брав 5 мін за курс навчання.
10. *Калій* (бл. 450—370 рр. до н. е.), *син Гіппоніка*, — багатий афінянин, який платив софістам великі гроші за навчання (сам цікавився музикою і філософією).
11. *Бог у Дельфах* — Аполлон, який, за віруванням стародавніх греків, у своєму храмі в Дельфах віщував устами пророчиці (піфії), одурманеної сірчаними випарами, які виходили з розколини скелі.
12. *Херефонт* — друг і послідовник Сократа, один із визначних демократичних діячів Афін; у 404 р. до н. е. під час правління Тридцятьох олігархів пішов на вигнання, повернувся в Афіни через 8 місяців, коли до влади прийшли демократи.
13. *Брат Херефонта* — Херекрат.
14. *...клянуся собакою...* — Сократ у звичайних розмовах ніколи не брав у свідки богів, вважаючи це нечесливим актом.
15. Про несвідоме натхнення поетів як джерело їхньої творчості Платон трактує в діалозі «Іон».
16. Виразна іронія Сократа, бо Мелет під час правління Тридцятьох тиранів запламував себе переслідуванням демократів.
17. Офіційне обвинувачення (наводить його Діоген Лаерцій у «Життєписах видатних філософів», II, 40) звучало так: «Це обвинувачення написав і клятвено засвідчив Мелет, син Мелета, піфеець, проти Сократа, сина Софроніска, з дему Алопеки. Сократ обвинувачується в тому, що не визнав богів, яких визнає місто, і впроваджує інших, нових богів. Обвинувачується він і в розбещуванні молоді. А кара за це — смерть».
18. *Гера* — дружина Зевса, покровителька сім'ї і подружжя. Клятва ім'ям Гери вважалась дуже серйозною.
19. *Члени Ради* — Рада (Буле) в Афінах складалася з 500 членів (булеєтів), яких вибирали по 50 чоловік від кожного з 10 округів (філ) Аттики.
20. *Народні збори* (екклесія) — верховний орган держави, якому належала вся законодавча і виконавча влада.
21. *Анаксагор з Клазомен* у Малій Азії (бл. 500—428 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький філософ, який вважав рушійною силою світу «нус» (розум), уявляючи його як найтоншу матерію. Твердив, що Сонце — розпечена брила, а Місяць — тіло, подібне до Землі. Він був вигнаний з Афін.
22. *Орхестра* — у театрі круглий майданчик, на якому співав і танцював хор. У театрі (дешевше місце коштувало 2 оболи, дорожче — 1 драхму) глядачі могли ознайомитися з реакцією афінських драматургів на політичні й культурні події. Однак, можливо,

тут ідеться про книжкову крамничку в Афінах, яка мала назву «Орхе́стра».

23. *Демони* — в давньогрецькій міфології нижчі божества або духи.

24. *Син Фетіди* — Ахілл, герой «Іліади» Гомера. Тут мається на увазі місце з «Іліади» (XVIII, 95 і наст.). *Гектор* — головний троянський герой, убитий у Троянській війні грецьким героєм Ахіллом. *Патрокл* — найближчий друг Ахілла, загинув під Троєю від руки Гектора.

25. Сократ під час Пелопоннеської війни брав участь у трьох битвах — при Потідеї (432 р. до н. е.); Делії (424 р. до н. е.) й Амфіполі (422 р. до н. е.), виявивши неабияку відвагу й витримку.

26. *Аїд* — підземне царство мертвих, а також бог смерті.

27. Згадки про внутрішній голос Сократа є в інших діалогах Платона: «Федр», «Евтидем», «Теетет», «Алківіад перший»; у «Спогадах про Сократа» Ксенофонта, у творі Плутарха «Про Сократового генія», в Апулея «Про Сократового бога».

28. Сократ був обраний членом афінської Ради (Буле) в 406 році до н. е. від дему Апопеки, який входив до філі Антіохіди. Із п'ятисот членів афінської Ради одночасно засідали тільки п'ятдесят, які називалися пританами.

29. ...у морській битві. — Йдеться про морську битву при Аргінських островах у 406 р. до н. е., в якій афінські стратеги здобули велику перемогу над спартанським флотом, але буря перешкодила їм підібрати й похоронити плаваючі трупи воїнів. Згідно з віруванням стародавніх греків, душі непохованих людей були приречені на страшні муки. Переможців-стратегів звинувачено в релігійному злочині й страчено. Сократ, який був пританом і епістатом, тобто головою Ради на даний день, спротивився незаконному огульному суду над усіма стратегами зразу. На другий день при іншому епістаті стратеги були засуджені на смерть.

30. *Кругла палата* (по-грецькому «толос») — будинок, де збиралися і обідали притани.

31. *Леонт* — афінський полководець, багата людина, страчений під час правління Тридцятьох тиранів у 404 р. до н. е.

32. Сократові докоряли за те, що в числі його учнів-слухачів були голова Тридцятьох Критій та Алківіад, який зрадив Афіни під час Пелопоннеської війни (431—404 рр. до н. е.).

33. Йдеться про запитання Пенелопи, звернене до Одиссея, який після довгих блукань з'явився до неї в лахмітті жебрака:

Та розкажи мені все ж, відкіля ти, якого ти роду?

Тож не із дуба ти виріс, як у байші старій, не із скелі.

(Гомер. Одиссея, XIX, 162—163).

У Сократа було троє синів: Лампрокл, Софроніск, Менексен.

34. Голосування на суді в Афінах відбувалось через опускання білих і чорних камінців у дві урни: в одну кидали камінці на засудження, в другу — на виправдання. За словами Сократа, за його ви-

правдання був поданий 221 голос, а проти — 280. Отже, йому для виправдання не вистачило 30 голосів, бо для цього треба було мати 251 голос із 501.

35. За афінським законом обвинувач, який не зібрав 1/5 голосів, зобов'язаний був заплатити штраф у 1000 драхм і втрачав право на майбутнє подавати в суд подібні скарги. Але наявність, крім Мелета, ще двох обвинувачів, тобто Аніта й Лікона, забезпечила йому потрібну кількість голосів.

36. Обід за рахунок держави в Пританеї був надзвичайно почесний. Право обідати в ньому належало чужоземним послам, заслуженим громадянам, переможцям на Олімпійських іграх тощо.

37. *Одинадцять* — мова про одинадцятьох архонтів (начальників), яким належав нагляд над тюрмами.

38. Сократ пропонує як пеню за себе одну міну (міна — афінська монета, яка дорівнювала 100 драхам або 600 оболам), а його друзі (Крітон, Крітобул, Аполлотор) виявили готовність заручитись і дати в заставу 30 мін.

39. Сократ провіщає майбутнє тим суддям, які засудили його на смерть. За віруванням стародавніх греків, люди на порозі смерті наділені даром передбачення. Діоген Лаерцій (II, 43) повідомляє, що афіняни потім розкались: Мелета вони засудили на смерть, а Аніта й Лікона — на вигнання. Подібно й інші письменники (Діодор, Плутарх, Фемістій) згадують, що обвинувачів Сократа спіткала заслужена кара.

40. *Великий цар* — так стародавні греки називали перських царів.

41. *Мінос, Радамант, Еак, Тріптолем* — міфічні царі й герої, які після смерті стали суддями у потойбічному світі.

42. *Орфей* — міфічний співець. Своім співом приборкував навіть диких звірів. *Мусей* — легендарний давньогрецький співець, учень Орфея. *Гесіод* — давньогрецький епічний поет (VIII—VII ст. до н. е.), автор поем «Роботи і дні» та «Теогонія».

43. *Паламед* — грецький герой, учасник Троянської війни; його, несправедливо звинуваченого Одіссеєм у зраді, греки забили камінням.

44. *Аякс* (Еант) — син саламінського царя Теламона, найславетніший після Ахілла воїн під Троєю. Після смерті Ахілла претендував на його зброю, а коли її присуджено Одіссеєві, з жалю збожеволів і покінчив з собою.

45. Мова йде про Агамемнона, головнокомандувача грецького війська під Троєю.

46. *Одісей* — міфічний цар острова Ітаки, герой «Іліади» й «Одіссеї».

47. *Сізіф* — легендарний засновник і цар Корінфа. За розголошення тасмниць богів та інші злочини був засуджений викочувати в Аїді на вершину гори величезний камінь, який щоразу зривався вниз («сізіфів труд»).

ПЛАТОН
ДІАЛОГИ

Переклад з давньогрецької

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *О. А. Кравець*

Підписано до друку 08.09.08. Формат 84x108 ¹/₃₂.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,8. Умов. фарбовідб. 19,32. Облік.-вид. арк. 18,45.
Тираж 1 250 прим. Замовлення № **235-2**

ТОВ «Видавництво Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Платон.

П30 Діалоги: Пер. з давньогрецької / Передмова В. В. Шкоди, Г. М. Куц; Примітки Й. Кобова; Ілюстрації І. І. Яхіна; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2008. — 349 с. — (Б-ка світ. літ.).

ISBN 978-966-03-4051-0.

Платона (427—347 рр. до н. е.) вважають не тільки філософом, але й великим письменником античності. Найбільш він прославився як майстер діалогу. У видання ввійшли вибрані діалоги, а також монологічний твір «Апологія Сократа». Розмову в більшості діалогів веде вчитель Платона Сократ, який невимушено приводить співбесідників до глибоких філософських висновків і водночас надає читачеві можливість самостійного пошуку істини.

ББК 87.3